

חיפושו של אלכסנדר מוקדון

ניתוח האגדה במסכת תמיד לא ע"ב-לב ע"ב

אבי פרידמן

אחת הסוגיות המעסיקות את האדם מאז ומעולם היא השאיפה אל הדברים שאינם ניתנים להשגה, רצון תמידי להגיע אל הבלתי אפשרי. ניתן לראות התייחסות לשאיפה זו במקומות רבים בספרות בכלל ובספרות חז"ל בפרט. אנו נדון באחד מן המקורות המתמייחים לעניין זה – מחזור הסיפורים על אלכסנדר מוקדון המופיע בתלמוד הבבלי בסוף מסכת תמיד.

לפני שניגש לניתוח הסיפור, נציג דברי רקע קצרים על הדמות המרכזית באגדה, הלא היא אלכסנדר מוקדון. אלכסנדר מוקדון חי חיים קצרים, שלושים ושלוש שנה בלבד, אך הצליח בתקופה קצרה זו להקים אימפריה שחלשה על שטחים עצומים; בכך הוא היה הגורם העיקרי ליצירת העולם ההלניסטי. בכיבושיו הגיע עד הודו שנחשבה אז 'קצה ארץ נושבת'. אלכסנדר היה תלמידו של אריסטו ונתפס כאדם משכיל; הוא הקים שלטון מקומי במקום השלטון שאותו הרס, וניסה להיות ידידותי כלפי התושבים המקומיים. כך, הוא נשא לאישה את בתו של דריווש מלך פרס שנוצח על ידו, ודרש מקציני צבאו שיישאו נשים מקומיות.

אם כן, שני צדדים מתגלמים בדמותו של אלכסנדר, כפי שנתפסה על ידי הדורות הבאים אחריו – היותו כובש אדיר שהגיע כמעט לכל מקום שניתן לאדם להגיע, ומאידך היותו משכיל וקשוב לאוכלוסייה שכבש.¹

שני צדדים אלו בדמותו של אלכסנדר מוקדון באים לידי ביטוי גם בתיאוריו בספרות חז"ל. מחד הוא מתואר כאדם בעל עוצמה רבה: מסופר עליו שעלה לשמיים² והחריב את אלכסנדריה.³ מאידך הוא מתואר כמשכיל: הוא שופט בין ישראל לעמים⁴ ומקבל את פני

1 התיאור מבוסס על הערך 'אלכסנדר מוקדון' באנציקלופדיה העברית, כרך ג', ט' 636-658.

2 ירושלמי ע"ז פ"ג ה"א, במדבר רבה פר' יג ד"ה יד.

3 בבלי סוכה נא ע"ב. בדברי אביי קיימת בעיה היסטורית, שהרי על פי הידוע לנו אלכסנדר הוא שהקים את אלכסנדריה (שאף נקראת על שמו).

חיפושו של אלכסנדר מוקדון

שמעון הצדיק.⁵ גם אם המדרשים האלה אינם משקפים מציאות היסטורית, הרי שדרכם ניתן לראות בביורר כיצד שני הצדדים שדנו בהם – הכובש והמשכיל, התקיימו בדמותו של אלכסנדר מוקדון שבתודעתם של חז"ל. זוהי נקודת המוצא בבואנו לנתח את הסיפור שבמוקד דיוננו.

הסיפור שאנו באים לנתח מורכב למעשה מכמה יחידות, שיש ביניהן קישור עלילתי. לחלקים מן הסיפור המורכב הזה יש מקבילות בספרות חז"ל, השונות ממנו בפרטיו ובמסריו.⁶ כל אחת מן המקבילות הללו טעונה עיון בפני עצמה,⁷ ובמסגרת זו לא נדון ביחס ביניהן לבין הסיפור שלנו. עיקר מטרתנו תהיה לבחון את הסיפור שלפנינו כמכלול, תוך מתן תשומת לב לכל אחת מן היחידות ולמקומה בסיפור כולו.

השאלות לחכמי הנגב

נביא כעת את החלק הראשון של הסיפור:⁸

- 1 עשרה דברים שאל אלכסנדרוס מוקדון את זקני הנגב:⁹
- 2 אמר להם: מן השמים לארץ רחוק או ממזרח למערב?
- 3 אמרו לו ממזרח למערב.
- 4 תדע, שהרי חמה במזרח הכל מסתכלין בה חמה במערב הכל מסתכלין בה
- 5 חמה באמצע רקיע אין הכל מסתכלין בה.

4 מגילת תענית, הסכוליון, ד"ה עשרים וחמישה בסיוון\עשרים ואחד בכסלו; בבלי סנהדרין צא ע"א; בראשית רבה פר' סא.

5 בבלי יומא סט ע"ב; ויקרא רבה פר' י"ג, כ"ז ומופיע עוד הרבה במדרשים המאוחרים. סיפור זה מופיע גם אצל יוספוס פלביוס (קדמוניות היהודים, ספר XI, חלק ח', פיסקה 5), בגרסה מעט שונה.

6 בראשית רבה (מהד' תאודור-אלבק, פר' לג); ויקרא רבה (מהד' מרגליות, פר' כז).

7 באשר לסיפור שבבראשית רבה, ראו אדמיאל קוסמן, "עיון מחודש בסיפור האגדה על מסעו של אלכסנדרוס מוקדון לקציא", סידרא יח (תשס"ג), עמ' 73-102.

8 הסיפור מובא על פי נוסח הדפוס; לשינויי נוסח משמעותיים (שאינם רבים), אני מתייחס בהערות. יש לציין שביחידה זו, כפי שקורא לעיתים קרובות בתלמוד הבבלי, רצף הסיפור מופסק על ידי הערות "סתם התלמוד" המתייחסות לפרטי הסיפור אך אינן חלק ממנו. לנוחות הקריאה, אנו נזיח את אותם הקטעים פנימה, על מנת לאפשר קריאה רצופה של הסיפור. כמו כן, ביחידה זו, שרובה בעברית, התרגום לקטעים הארמיים ניתן בהערות שוליים. בשתי היחידות האחרות, הכתובות בארמית, נביא תחילה את הקטע השלם כלשונו, ולאחר מכן את תרגומו.

9 זקני הנגב הוא ביטויי יחידאי בספרות חז"ל ולא הצלחתי לרדת לעומק משמעותו. ייתכן והוא בא להוסיף נופך אגדי לסיפור.

וחכמים אומרים זה וזה כאחד שוין, שנאמר 'כגבוה שמים על הארץ...
 כרחוק מזרח ממערב' (תהלים קג, יא-יב), ואי חד מינייהו נפיש נכתוב
 תרווייהו כי ההוא דנפיש; ואלא חמה באמצע רקיע מאי טעמא אין הכל
 מסתכלין בה, משום דקאי להדיא ולא כסי ליה מידי.¹⁰

- 6 אמר להן שמים נבראו תחלה או הארץ?
 7 אמרו שמים נבראו תחלה,
 8 שנא 'בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ' (בראשית א, א).
 9 אמר להן אור נברא תחלה או חשך?
 10 אמרו לו מילתא דא אין לה פתור.¹¹
 ונימרו ליה חשך נברא תחלה,¹² דכתיב 'והארץ היתה תהו ובהו וחשך' (שם,
 פס' ב) והדר 'ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור' (שם, פס' ג)? סברי דילמא
 אתי לשיולי מה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור.¹³ אי הכי שמים
 נמי לא נימרו ליה?¹⁴ מעיקרא סבור אקראי בעלמא הוא דקא שייל, כיון
 דחזו דקהדר שאיל, סברי לא נימא ליה דילמא אתי לשיולי מה למעלה מה
 למטה מה לפנים ומה לאחור.¹⁵
 11 אמר להם אידין מתקרי חכים?¹⁶
 12 אמרו ליה איזהו חכם הרואה את הנולד.
 13 אמר להם אידין מתקרי גבור?¹⁷
 14 אמרו לו איזהו גבור הכובש את יצרו.
 15 אמר להן אידין מתקרי עשיר?¹⁸
 16 אמרו ליה איזהו עשיר השמח בחלקו.
 10 תרגום: "ואם אחד מהם גדול יותר, נכתוב את שניהם כמו זה שגדול יותר. ואלא חמה באמצע רקיע,
 מה הטעם אין הכל מסתכלין בה? משום שעומדת בגלוי, ואין דבר המכסה אותה".
 11 תרגום: "דבר זה אין לו פותר".
 12 תרגום: "ויאמרו לו חשך נברא תחילה".
 13 על פי המשנה בחגיגה (פ"ב מ"א): "כל המסתכל בארבע דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם מה
 למעלה מה למטה מה לפנים ומה לאחור".
 14 הכוונה היא לשאלה הקודמת, שם החכמים ענו שהשמים נבראו לפני הארץ.
 15 תרגום: "סברו שמא יבא לשאול מה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור. אם כן, [על]
 השמים גם לא יאמרו לו? מתחילה סברו שהוא שואל רק על הפסוקים, כיוון שראו ששב ושואל
 סברו שלא לומר לו, שמא יבא לשאול מה למעלה מה למטה מה לפנים ומה לאחור".
 16 תרגום: "מי נקרא חכם?".
 17 תרגום: "מי נקרא גיבור?".
 18 תרגום: "מי נקרא עשיר?".

חיפושו של אלכסנדר מוקדון

- 17 אמר להן מה יעביד איניש ויחיה?¹⁹
- 18 אמרו ליה ימית עצמו.
- 19 מה יעביד איניש וימות?²⁰
- 20 יחיה את עצמו.
- 21 אמר להן מה יעביד איניש ויתקבל על ברייתא?
- 22 אמרו יסני מלכו ושלטן.
- 23 אמר להו דידי טבא מדידכו,
- 24 ירחם מלכו ושלטן ויעבד טיבו עם בני אינשא.²¹
- 25 אמר להן בימא יאי למידר או ביבשתא יאי למידר?
- 26 אמרו ליה ביבשתא יאי למידר.
- 27 דהא כל נחותי ימא לא מיתבא דעתיהון עד דסלקין ליבשתא.²²
- 28 אמר להן אידין מנכון חכים יתיר?
- 29 אמרו לו כולנא כחדא שוויין דהא כל מילתא דאמרת לנא בחד פתרנא לך.²³

אם כן, היחידה הראשונה בסיפור שלנו מורכבת מעשר שאלות ששאל אלכסנדר את החכמים.²⁴ ליחידה זו אין מקבילות בספרות חז"ל, וכאן, כפי שנראה, יש לה תפקיד כפול – מצד אחד היא מייצגת את עמדתו של אלכסנדר, ומצד השני היא מרמזת על המשך הסיפור.

עכשיו ננתח את השאלות עצמן, ואת התשובות שהחכמים נותנים להן. במהלך השאלות ניתן לשים לב להתפתחות מסויימת. הדיון נפתח בשאלות מופשטות על טבעה של הבריאה, עובר לכבודו של האדם ומסתיים בעיסוק במעשיו של האדם. כפי שנראה בהמשך, כל שלב בהתפתחות מבליט את הפער בין התפיסות של כל אחד מהצדדים. השלב הראשון הוא העיסוק בטבע והרצון של אלכסנדר לחקור את מה שמעבר ליכולתו. שלב זה מסתיים בקביעתם של החכמים שניתן לחקור רק עד גבול מסויים (ש'

- 19 תרגום: "מה יעשה אדם ויחיה?".
- 20 תרגום: "מה יעשה אדם וימות?".
- 21 תרגום ש' 21-24: "מה יעשה אדם ויתקבל על הבריות? אמרו לו: ישנא מלכות ושלטון. אמר להם, שלי טוב משלכם: יאהב מלכות ושלטון ויעשה טוב עם בני אדם".
- 22 תרגום ש' 25-27: "אמר לו: בים נאה לדור או ביבשה נאה לדור? אמרו לו ביבשה נאה לדור, שהרי כל יורדי הים לא מתיישבת דעתם עד שעולים ליבשה".
- 23 תרגום ש' 28-29: "אמר להם: מי מכם חכם יותר? אמרו לו, כולנו שווים כאחד, שהרי כל דבר שאמרת לנו ביחד פתרנו לך".
- 24 קשה לקבוע מהי החלוקה המדוייקת של השאלות, מכל מקום אין לכך משמעות רבה, שכן המספר עשר יכול להופיע בכותרת בגלל חשיבותו בעולמם של חז"ל (ראו למשל אבות פ"ה מש' א-ו) גם אם הוא אינו מתאים באופן מדוייק למה שנמצא בגוף הדברים.

10).²⁵ כאן מורגש מתח בולט בין רצונו של אלכסנדר להבנת העולם, לבין המחסום שהחכמים מציבים לידיעה.

בשאלות הבאות (ש' 11-16), אלכסנדר מוצג כמי שתר אחרי שלוש אושיות מרכזיות בחייו של האדם: החוכמה, העושר והגבורה. נראה שאלכסנדר רואה את עצמו כמי שכבר הגיע אל הגדולה, הגלומה בשלושה דברים אלה, ומן הסתם הוא מצפה מתשובותיהם של החכמים שיאשרו זאת. אולם תשובות החכמים, הלקוחות ממסכת אבות,²⁶ שמות ללעג את כוונתו, שכך הן מוכיחות שהגדולה האמיתית נמצאת בתוככי האדם, במידותיו המוסריות, ולא במעשים המכוונים כלפי חוץ שיש להם מעטפת של פאר ותהילה.

אם כן, התפתחות השאלות מציגה את עמדותיו של אלכסנדר כעמדות שסופן לנחול כישלון. הוא מחפש ידע, גדולה ומעשים מרחיקי לכת, אולם מתשובות הזקנים מסתבר שהידע מוגבל, הגדולה נמדדת במידותיו של האדם והמעשה נעלם ושנוי במחלוקת.

על רקע הדברים הללו, ניתן להבין את השאלה האחרונה ששואל אלכסנדר את החכמים (ש' 28-29) – מי מכם חכם יותר? בעוד אלכסנדר מייצג דמות תחרותית שרוצה לדעת, להשיג ולכבוש, החכמים מייצגים בתשובותיהם את ההפך הגמור – כולנו שווים כאחד. התחרותיות אינה קיימת בעולמם של זקני הנגב. אלכסנדר מוצג כמי שעסוק כל העת ברדיפה אחר הגדולה ואינו מצליח להבין את עולמם של זקני הנגב המסתפקים במועט.

כפי שכבר הזכרנו, לשאלות תפקיד חשוב נוסף והוא ההקדמה לסיפור שאחריהן. לכן נביא וננתח כעת את הסיפור, ונחזור לשאלות בהמשך הדברים.

ההליכה אל מעבר להרי החושך

30 אמר להן מה דין אתריסתון לקבלי

31 אמרו ליה סטנא נצח²⁷

32 אמר להן הא אנא מקטילנא יתכון בגזירת מלכין

33 אמרו ליה שלטן ביד מלכא ולא יאי למלכא כזב

25 דבר זה מודגש היטב בפרשנות שהגמרא נותנת לתשובתם של החכמים: "דלמא אתי לשילי מה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור".

26 פ"ד מ"א; בהבדלים בין הדרו-שיח של אלכסנדר והחכמים לבין מה שנמצא במשנה באבות, נעסוק בהמשך.

27 המיוחס לרש"י על אתר: "אמר להן מה דין אתריסתון לקבלי" – מה זה שאתם עומדים נגדי ואינכם מחזיקים יראתנו הלא אתם יודעים כי אנחנו הרבים ואתם תחתינו...; 'אמרו ליה סטנא נצח' – זו אינה ראייה, שהרי אתם רואים בכל יום שהשטן הוא נוצח ומטעה בני האדם, אף אתם אל תתמהו על שאנו תחתכם".

חיפושו של אלכסנדר מוקדון

- 34 מיד אלביש יתהון לבושיין דארגוון ושדי מניכא דדהבא על צואריהון
- 35 אמר להן בעינא דאיזל למדינת אפריקי
- 36 אמרו ליה לא מצית אזלת דפסקי הרי חשך
- 37 אמר להן לא סגיא דלא אזלינא אמטו הכי משיילנא לכו
- 38 אלא מאי אעביד
- 39 אמרו ליה אייתי חמרי לובאי דפרשי בהברא
- 40 ואייתי קיבורי דמתני וקטר בהאי גיסא
- 41 דכי אתית (באורחא) נקטת בגוייהו ואתית לאתריך²⁸
- 42 עבד הכי ואזל
- 43 מטא לההוא מחוזא דכוליה נשי בעי למיעבד קרבא בהדייהו
- 44 אמרו ליה אי קטלת לן יאמרו נשי קטל
- 45 אי קטילנא לך יאמרו מלכא דקטלוהו נשי
- 46 אמר להן אייתו לי נהמא
- 47 אייתו ליה נהמא דדהבא אפתורא דדהבא
- 48 אמר להו מי אכלי אינשי נהמא דדהבא
- 49 אמרו ליה אלא אי נהמא בעית
- 50 לא הוה לך באתריך נהמא למיכל דשקלית ואתית להכא
- 51 כי נפיק ואתי כתב אבבא דמחוזא
- 52 אנא אלכסנדרוס מוקדון הויתי שטייא
- 53 עד דאתיתי למדינת אפריקי דנשיא ויליפת עצה מן נשיא

תרגום

- 30 אמר להם: מה זה התרסתם נגדי?
- 31 אמרו לו: שטן ניצח.²⁷
- 32 אמר להם: הרי אני הורג אתכם בגזרת מלכים.
- 33 אמרו לו: שלטון ביד המלך, ולא יאה למלך שקר.
- 34 מיד הלבש אותם לבוש ארגמן והניח רביד זהב על צואריהם.
- 35 אמר להם: רוצה אני ללכת למדינת אפריקי!
- 36 אמרו לו: לא תוכל, שמפסיקים הרי החושך.
- 37 אמר להם: אי אפשר שלא אלך, משום כך שאלתי אתכם.
- 38 אלא מה אעשה?

28 ככל הנראה הכוונה כאן היא: כך תוכל למצוא את הדרך חזרה.

- 39 אמרו לו: הבא חמורים לוביים שרוכבים בחושך,
 40 והבא אשכול חבלים וקשור בצד הזה,
 41 וכאשר תלך (בדרך) תאחז בו ותגיע למקומך.²⁸
 42 עשה כך, והלך.
 43 הגיע לאותו מחוז שכולו נשים, רצה לעשות איתם מלחמה.
 44 אמרו לו: אם תהרוג אותנו – יאמרו נשים הרג,
 45 ואם נהרוג אותך יאמרו מלך שהרגוהו נשים!
 46 אמר להן: הביאו לי לחם!
 47 הביאו לו לחם של זהב על שולחן זהב.
 48 אמר להן: האם אוכלים אנשים לחם של זהב?
 49 אמרו לו: אם לחם רצית,
 50 לא היה לך במקומך לחם לאכול שלקחת [עצמך] ובאת עד כאן?
 51 כאשר יצא ובא [=חזר], כתב על שער המחוז [שלו]:
 52 אני אלכסנדרוס מוקדון הייתי שוטה
 53 עד שבאתי למדינת אפיריקי של הנשים ולמדתי עצה מנשים.

עיקרה של היחידה השנייה הוא סיפור ההליכה אל מעבר להרי החושך. תחילתה, מכל מקום, בהמשכו של הדיון בין אלכסנדר לחכמים. נראה שתפקידו של חלק זה בדיון הוא לקשר בין שתי היחידות, כאשר השאלה "מי מכם חכם יותר" (ש' 28) גם מסיימת את חלק השאלות וגם פותחת את החלק השני. מכל מקום, נראה לי שיש לחלק את הסיפור בנקודה זו, שממנה ואילך הדיון בין חכמים לבין אלכסנדר עובר לעניינים 'אישיים'.

יתר על כן, לדעתי ניתן לראות מבנה ברור ביחידה זו, שמבליט את הקשר בין הדיון לבין סיפור המסע שאחריו. על פי החלוקה שאני מציע, היחידה כוללת שמונה חלקים:

1. דו-שיח בין אלכסנדר לחכמים שבו אלכסנדר מאיים להרוג אותם (ש' 30-33).
2. אלכסנדר נותן לחכמים זהב וארגמן (ש' 34).
3. דו-שיח נוסף של אלכסנדר עם החכמים שבו הוא מבקש עצה כיצד להגיע לאפיריקי (ש' 35-41).
4. אלכסנדר הולך אל מעבר להרי החושך (ש' 42).
5. דו-שיח של אלכסנדר עם הנשים בעניין מלחמתו אתן (ש' 43-45).
6. אלכסנדר מקבל לחם של זהב (ש' 46-47).
7. דו-שיח נוסף של אלכסנדר עם הנשים, שנושאו החיפוש והשיבה הביתה (ש' 48-50).
8. חזרה של אלכסנדר למקומו (ש' 50-53).

חיפושו של אלכסנדר מוקדון

הצגת חלקי הסיפור באופן זה מאפשרת לראות את ההקבלה ביניהם:

1. דו-שיח עם החכמים – איום להרוג אותם	5. דו-שיח עם הנשים בעניין מלחמה
2. אלכסנדר מעניק לחכמים זהב וארגמן	6. אלכסנדר מקבל מהנשים לחם של זהב
3. דו-שיח החכמים בעניין הליכה לאפריקי	7. דו-שיח עם הנשים בעניין החיפוש והשיבה הביתה
4. הליכה אל מעבר להרי החושך	8. חזרה של אלכסנדר למקומו

לדעתי, למבנה מורכב זה של היחידה יש שני תפקידים. מצד אחד ניתן לראות כאן חזרה – אלכסנדר חוזר על אותן פעולות בשני חלקי הסיפור: הוא נודד, ניצב מול בני המקום ובסופו של דבר לומד מוסר. ועם זאת ניתן לראות מהפך. בחלק הראשון כיוון ההליכה הוא אל מעבר להרי החושך, ואילו בחלק השני המטרה היא השיבה הביתה. בחלק הראשון אלכסנדר הוא המעניק את הזהב, ואילו בחלק השני הוא מקבל אותו. לאחר הקדמה זו, נעבור לגוף הדברים. אלכסנדר ממשיך במגמתו להשיג את הגדולה, אך הסיפור שלפנינו מתאר כיצד הוא איננו מצליח לעשות זאת. אם ביחידה הראשונה הדרך להשיג את הגדולה היא החכמה, הרי שיחידה זו דנה במעשים.

ניתן לזהות כאן שתי דרכים להשיג את הגדולה, כאשר הסיפור מוביל לנקודה שבה שתי הדרכים נכשלות. הדרך הראשונה היא דרך השלטון: תחילה אלכסנדר בא לקטול את החכמים בגלל ש'התריסו' נגדו (ש' 30-32), ולאחר מכן הוא רוצה להילחם בנשים (ש' 43). אף אחד מהקרבות האלה לא מתרחש, משום שבשני המקרים הצד השני מסביר לאלכסנדר שלא יוכל להשיג דבר כתוצאה מהמלחמה.

הדרך השנייה להשגת הכבוד היא דרך הזהב, שמופיע פעמיים בסיפור. בפעם הראשונה אלכסנדר רוצה לכבד את חכמים על ידי כך שהוא מעניק להם זהב (ש' 34), ואילו בפעם השנייה הוא מקבל זהב ומבין שהוא חסר ערך לחלוטין (ש' 47-48). המהפך שמתרחש ביחידה זו מוביל למסקנה שגם על ידי העושר, המיוצג על ידי הזהב, לא יוכל אלכסנדר להשיג גדולה. כך גיבור הסיפור שוב נאלץ להתמודד עם חוסר היכולת לממש את שאיפתו לגדולה.

חשוב גם שנשים את לבנו לתיאור המסגרת של המעשים. אלכסנדר לא סתם מחפש שלטון או כסף – הוא הולך אל מעבר להרי החושך, למקום הרחוק, הנוצץ, ה'אחר'. ההליכה מתוארת כרוויית סכנות, העוברת דרך 'הרי החושך' והלא-נודע שיש שם. כך מנסה אלכסנדר להשיג את הכבוד והגדולה. נראה שלא רק אלכסנדר אלא גם הקורא מצפה שהדברים המבוקשים אכן נמצאים שם, 'מעבר להרי החושך', וכך בתיאור ההליכה של אלכסנדר שמתבררת בסופו של דבר כחסרת טעם, נוסף עוד רובד לסיפור. מסתבר שהאושר אינו נמצא מעבר להרי החושך, והגדולה לא מושגת גם אחרי מסע ממושך אל הלא-נודע.

יש להוסיף שכבר בתחילת היחידה מופיע רמז מעניין שקשור למה שעתידי לקרות במסע. אלכסנדר שואל את החכמים כיצד להגיע אל מעבר להרי החושך, ותשובתם מתחלקת לשניים: הדרך להגיע – חמור לובי; הדרך לחזור – פקעת חבלים (ש' 35-41). לעומת אלכסנדר שכל רצונו הוא להגיע אל התכלית הנכספת, והוא כלל איננו חושב על הדרך חזרה, החכמים מבינים שבסופו של דבר היכולת לשוב היא הדבר החשוב. כאן המקום להיזכר בשתיים מהשאלות שנשאלו ביחידה הראשונה, שניתן להבינן טוב יותר לאור המשכו של הסיפור ביחידה השנייה.

התשובה לשאלה "איזהו חכם" במסכת אבות²⁹ היא "הלומד מכל אדם". בסיפור ניתן לראות שאלכסנדר עומד בקריטריון זה, ולומד הן מזקני הנגב והן מהנשים. לעומת זאת, התשובה הניתנת לו "הרואה את הנולד"³⁰ (ש' 12) מציגה אותו כמי שאינו טורח לחשוב לטווח רחוק, מול החכמים שראיית הנולד שלהם מתגלה בהבנתם שיש למצוא פיתרון שיאפשר לא רק את ההליכה אל מעבר להרי החושך אלא גם את החזרה משם.³¹ סיפור ההליכה אל מעבר להרי החושך שופך אור אף על השאלה שנמצאת בסוף הדיון בין אלכסנדר לבין החכמים: "היכן נאה יותר לדור בים או ביבשה?" (ש' 25). עתה ברור לקורא שיוורד הים הוא אלכסנדר שמחפש אחר הגדולה במקומות רחוקים, בעוד שהחכמים והנשים הם יושבי היבשה המעדיפים ביטחון ושלווה. תשובתם של החכמים הייתה, כזכור, שיושב היבשה עדיף משום ש"כל יורדי הים לא מתיישבת דעתם עד שעולים ליבשה" (ש' 27). מעשיו של אלכסנדר בחלק השני של הסיפור מצדיקים אמירה זו, שהרי אף דעתו שלו אינה מתיישבת עד חזרתו מן המסע.

אם כן, אלכסנדר מוצג ביחידה זו כמי שמטרתו העיקרית היא השגת כבוד וגדולה. ביחידה הקודמת ראינו שהחכמים מציעים אלטרנטיבה לדרך זו – ביטול ערכו של הכבוד וכתוצאה מכך הפסקת החיפוש אחריו. אפשרות זו נמצאת גם בסיפור שביחידה שלנו, בדיון שבין אלכסנדר לבין הנשים. בתשובה לדרישתו של אלכסנדר להגיש לו לחם, אומרות הנשים: "וכי לא היה לך לחם במקומך?" (ש' 49-50). כאמור, יש כאן אלטרנטיבה מעשית לחיפוש המתמיד של האדם במקומות רחוקים אחר האושר שלו,

29 לעיל, הע' 26.

30 תשובה שניתנת במסכת אבות על ידי רבי שמעון לשאלה "איזהו דרך ישרה שידבק בה אדם" (פ"ב מ"ט).

31 במשנת אבות, שם, מופיע עניין נוסף: "איזהו מכובד – המכבד את הבריות", שנעדר מהסיפור שלנו. נראה שהסיבה לכך היא שאלכסנדר עומד בקריטריון הזה, שכן הוא מגלה יחס של כבוד הן כלפי זקני הנגב והן כלפי הנשים.

חיפושו של אלכסנדר מוקדון

מקומו ולחמו. הטענה שהמספר שם בפיהן של הנשים היא – בדרך כלל לא חסר לחם, ולכן ניתן לחיות ללא הפרעה.³²

בסופה של יחידה זו אלכסנדר חוזר למקומו, ושם הוא כותב על השער: "אני אלכסנדרוס מוקדון הייתי שוטה עד שבאתי למדינת אפריקה ולמדתי עצה מן הנשים" (ש' 51-53). על פניו נראה שאלכסנדר באמת למד את הלקח שלימדוהו החכמים והנשים, והבין את חוסר התוחלת בחיפוש המתמיד אחר הגדולה. אולם תיתכן הבנה אחרת, לפיה למעשה אלכסנדר לא הבין את הדברים באמת ובתמים. הוא חזר ממסע כיבוש שבו לא כבש דבר והיה צריך לרשום משהו על איזשהו שער ניצחון, ולכן רשם שהוא למד חוכמה – שהרי דברים אחרים הוא לא השיג... אם כך, כתיבה זו לא חוללה שינוי מהפכני באלכסנדר והשינוי הוא חיצוני בלבד. את הביטוי לשתי אפשרויות ההבנה הללו נראה בהמשך הסיפור.

השיבה הביתה

- 54 כי שקיל ואתי יתיב אההוא מעיינא קא אכיל נהמא
55 הוו בידיה גולדני דמלחא בהדי דמתוורי להו נפל בהו ריחא
56 אמר שמע מינה האי עינא מגן עדן אתי
57 איכא דאמרי שקל מהנהו מיא טרא באפיה
58 איכא דאמרי אידלי כוליה עד דמטא לפתחא דגן עדן
59 רמא קלא פתחו לי בבא
60 אמרו ליה 'זה השער לה' וגו'³³
61 אמר להון אנא נמי מלכא אנא מיחשב חשיבנא הבו לי מידי
62 יהבו ליה גולגלתא³⁴ חדא
63 אתייה תקליה לכוליה דהבא וכספא דידיה בהדיה לא הוה מתקליה
64 אמר להון לרבנן מאי האי
65 אמרי גולגלתא דעינא דבישרא ודמא דלא קא שבע
66 אמר להו ממאי דהכי הוא
67 שקלי קלילי עפרא וכסייה לאלתר תקלא

32 תפיסה דומה לזו מבוטאת בצורה חדה במורה הנבוכים (חלק ג' פר י"ב, עמ' 458 במהד' שוורץ) בעניין מעלת החכמים שאינם מבקשים אלא את ההכרחי להם.

33 על פי לשון הפסוק בתהלים קי"ח, כ: "זֶה הַשַּׁעַר לַה' צְדִיקִים יָבֹאוּ בוֹ".

34 בכתב יד מינכן 95 הנוסח הוא 'גולגלתא דעינא', כלומר גלגל העין. נוסח זה מתאים להמשך הסיפור (ש' 62), שם אף בנוסח הדפוס (ורוב כתבי היד) מופיע גלגל העין. לניתוח שתי האפשרויות ראו בהמשך.

68 דכתיב 'שאול ואבדון לא תשבענה וגו',³⁵

תרגום

- 54 כאשר בא ישב על אותו מעיין ואכל לחם.
 55 היה בידו דג מלוח, כאשר שטפו נפל בו ריח.
 56 אמר: מכאן שאותו מעיין מגן ערן בא.
 57 יש אומרים, לקח מאותם מים, נתן בפניו.
 58 יש אומרים עלה כולו עד שהגיע לפתחו של גן עדן.
 59 הרים קולו: פתחו לי שער!
 60 אמרו לו: זה השער לה' וגו'.³³
 61 אמר להם: אני גם מלך אני, חשוב אני! הביאו לי דבר!
 62 הביאו לו גולגולת³⁴ אחת;
 63 שקלה לכל הזהב והכסף שלו אתה, לא היתה נשקלת.
 64 אמר להם לחכמים מה היא?
 65 אמרו: גלגל של עין בשר ודם שלא שובעת.
 66 אמר להם: ממה אתם יודעים שכך הוא?
 67 לקחו מעט עפר וכיסוה, מיד נשקלה,
 68 שנאמר: 'שאול ואבדון לא תשבענה וגו'.³⁵

יחידת הסיום של הסיפור פותחת בתיאור של אלכסנדר היושב ליד המעיין ואוכל לחם. אכילה זו מקשרת את היחידה שלנו ליחידה הקודמת, שם, כפי שראינו, הלחם היה נושא הויכוח בין אלכסנדר לבין הנשים.

המשך העלילה מונע על ידי גורם 'אגדתי' – אלכסנדר מגלה במים את ריח גן העדן. מכאן, הסיפור מציג שתי אפשרויות להתפתחות העלילה. אף כאן ניתן לראות קישור ליחידה הקודמת – אמרנו שישנן שתי דרכים להבין את הכתובת שאלכסנדר רושם על השער בחזרתו מאפריקי, ונראה שהדרכים הללו באות לידי ביטוי בסיומים האלטרנטיביים בסיפור שלנו.

האפשרות הראשונה היא שאלכסנדר הפנים את המסר שהועבר לו ביחידה הקודמת – האושר לא נמצא מעבר להרי החשך, וגם ריח גן העדן לא באמת מוביל לתקווה מבוקשת. לפיכך, לפי הסיום הראשון של הסיפור אלכסנדר שוטף את עצמו בריח גן עדן ומסתפק בכך.

35 לשון הפסוק במשלי כ"ז, כ: "שָׁאוֹל וְאַבְדֹּה לֹא תִשְׁבַּעְנָה וְעֵינֵי הָאָדָם לֹא תִשְׁבַּעְנָה".

חיפושו של אלכסנדר מוקדון

לעומת זאת, הסיום השני הוא למעשה סיפור חדש. לפי המתואר שם, מסתבר שאלכסנדר לא הפנים לחלוטין את המסר, ולאחר שהוא מריח את ריח גן העדן מתעוררים בו היצרים שהיו בו בתחילת הסיפור.

הקטע האחרון של הסיפור מובן בעיקר מתוך הסמלים שבו. ראשית כל השער הנעול, כאשר ברור שמאחורי השער נמצא גן העדן שלא ניתן להיכנס אליו. היאוש של אלכסנדר בבקשתו להיכנס זועק מתוך הטקסט. זהו יאוש של אדם שכמעט השיג את מטרתו, שהריח את גן העדן והגיע לשעריו – שערים שבהם לא יוכל לעבור. בנקודה זו ניתן להרגיש את תמצית המסעות של אלכסנדר שמנסה להגיע לגן עדן, כמעט מצליח, אך מוצא לפניו שערים נעולים.

הסיפור ממשיך ומתאר פריט שאלכסנדר מקבל, כאשר נראה שפריט זה הוא משל לאלכסנדר עצמו. הגולגולת (או גלגל העין)³⁶ לא נשקלת מול כל הזהב והכסף, אולם כאשר מכסים אותה בעפר היא הופכת להיות קלה. זוהי דמותו של אלכסנדר, כפי שהוא מוצג בסיפור שלנו – הוא איננו מסתפק בכל הזהב והכסף שבעולם, אך ברגע שהוא ימות כל זה לא יהיה שווה דבר. בנוסף לכך, לפי הנוסח המדובר על גולגולת, הרי שמדובר בסמל של מוות, כנראה מאז ומעולם, והיא היא. לחילופין, לפי הגרסה שבה מדובר על גלגל העין, יש כאן רמז לכוח הפיתוי של העיניים – "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם".

• • •

לאחר שניתחנו כל אחת מן היחידות של הסיפור בפני עצמה ועמדנו על הקשרים ביניהן, נוכל עתה להתייחס למשמעות הכוללת של הסיפור.

ברור שהסיפור הוא בעל אופי אגדי³⁷; הוא מתאר הליכה למקומות אגדיים, כמו גן עדן, מעבר להרי החושך ומקום ששולטות בו נשים. גם הבחירה באלכסנדר כגיבור המרכזי מבטאת הליכה אל המופלא, אל הדמות האדירה מימי קדם. אולם, דרכה של אגדת העם היא להביא את הגיבור בסופו של דבר אל הגדולה, המתבטאת בחכמה, עושר, כבוד, ניצחונות וכיו"ב. בניגוד גמור לכך, הסיפור שלנו – אף שכאמור יש בו מן האגדה – שם גבול בפני כל האפשרויות להגיע לגדולה: ביחידה הראשונה זהו הכישלון להגיע לחכמה, ביחידה השנייה זהו חוסר התחלת שבכיבוש הצבאי והעושר וביחידה השלישית, המסכמת, מתוארים סמליה של הגדולה המדומה. כאלטרנטיבה, הסיפור מציג הסתפקות במעט שיש לו לאדם בעולמו.

36 ראו לעיל, הע' 34.

37 בדברי על 'אגדה', כאן ובהמשך, אינני מתכוון לאגדת חז"ל (שסיפור זה הוא ודאי חלק ממנה) אלא לאגדת עם (folk tale).

אבי פרידמן

אם כן, הסיפור שלפנינו מציג את אלכסנדר מוקדון – המנצח הגדול של העולם העתיק, כמי שבסופו של דבר נכשל בחיפושיו אחר הגדולה. בכך הוא מראה לקורא, זה שרוצה אולי להיות אלכסנדר מוקדון, שלא הכבוד, העושר והגדולה הם אבני הבוחן של האדם. לדעתי, מוסר השכל זה של הסיפור מבוטא בתמצית במשפט המופיע מיד לאחר הסיפור ובו אסכם גם אני את דבריי:

תנא דבי אליהו: גיהנם למעלה מן הרקיע, ויש אומרים – לאחורי הרי חשך.